

СУСПІЛЬНО ЗНАЧУЩА, КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА ТА ІСТОРИЧНА РОЛЬ ФОНДОВИХ ЗІБРАНЬ ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ

Розглядаючи проблеми буття релігії та церкви в сучасній Україні, не забуваймо, що на зламі віків і тисячоліть українське суспільство кінця ХХ — початку ХХІ ст. постало перед серйозним викликом — потужнішим за природний катаклізм, стихійні лиха чи техногенні катастрофи. Ім'я цьому виклику — Правда. Те, про що не знали або знали мало, чули уривками в сім'ях, читали у «самвидаві» — вирвалося широким інформаційним потоком.

Стало неможливим приховувати, що на території СРСР опір комуністичному тоталітаризмові пройшов фази громадянської війни, цілий ряд епізодів якої набував характеру національних рухів, а також широкомасштабних селянських повстань і локальних заворушень, партизанських війн; що «приборкання» країни режимові вдалося досягти лише шляхом її «розселення», організації штучного голоду, який спричинив до геноциду українського народу, нищенням національної інтелігенції, придушенням інакомислення, вкоріненням у свідомість облудних стереотипів, викривленням історичної правди, паплюженням подій і постатей, шанованих народом.

Повною мірою це стосується релігійного розвитку регіону, який було піддано не лише випробуванням індустріалізацією та колективізацією, ерозією, а подекуди — руйнацією традиційної суспільної структури, масштабними соціальними та демографічними трансформаціями, радикальними культурними змінами, але й спробами силовими методами елімінувати суспільні вияви релігії [1, 57].

Традиційна релігійна культура українського народу тривалий час жила і розвивалась під впливом зовнішніх, переважно — ворожих сил, в умовах денационалізації суспільного життя, яскраво вираженої фаворитизації владою однієї з церков (що, однак, в ра-

дьянський період, не перешкоджало веденню і проти неї «наступальної атеїстичної роботи») та пригнобленням розвитку інших суб'єктів релігійного життя аж до спроб їх фізичного знищення [2, 34].

Тому не випадково зі здобуттям Україною незалежності відповідь на виклик Правди суспільство шукає не тільки у відновленні, розчищенні від ідеологічного мулу історичних джерел, поверненні нації видатних дат, подій та постатей, але й у зверненні до церков і релігійних організацій, історично притаманних народів України, що формували його культуру та ментальність.

Сумне відлуння у нашому сьогоденні має те, що протягом майже всього ХХ століття заперечувалася або замовчувалася роль християнства Київської церковної традиції (православ'я та греко-католицизму), роль римо-католицизму, іудаїзму, ісламу, протестантизму, релігій національних меншин у формуванні духовності та менталітету українського народу.

Не лише тому, що не повернуться народів висаджені у повітря храми — безцінні пам'ятки сакральної архітектури, вкрадені чи продані шедеври іконопису, знищені твори релігійного мalarства, скульптури, шитва, скарби музеїв та церковно-археологічних музеїв, фонди бібліотек духовних академій та монастирів; не лише тому, що довготривала заборона на будь-які дослідження, скажімо, українського православ'я, його ролі у формуванні культури нашого народу, його духовної спадщини, перервала національні традиції храмового будівництва (як і традиції українського іконопису, виготовлення предметів інтер'єру храмів, церковного начиння тощо). Але й тому, що невігластво, неосвіченість, незнання власного коріння, історії свого села, міста, своєї церкви перестали викликати пекуче відчуття сорому, бажання знати, розуміти, самому дошукуватися істини.

Гірка Правда звучить у твердженні архієпископа Димитрія: «Роки воєнничого безбожництва в нашій країні призвели зрештою до історичного і релігійного безпам'ятства, перервали чимало традицій, які зміцнювали зв'язок поколінь, надавали життю освячення через вірність віковим звичаям, переданням, установленням. Втрачено те, що наші прадіди приймали з дитинства і що ставало нормою поведінки» [3, 4]. І «святий куточок», що був у кожній українській хаті, не замінити модними приватними колекціями ікон, повсякденну потребу у молитві — показовою присутністю у храмах під час релігійних свят.

Як не можна замінювати насильницьку секуляризацію насильницькою клерикалізацією, так не можна і штучно прищеплювати духовність. Але повагу до національної історії, національної культури, мистецтва можна, навіть необхідно, прищеплювати та виховувати. Починати це, на наше глибоке переконання, потрібно зі спільного (державою та релігійними організаціями, світськими громадськими об'єднаннями) визначення стратегії духовного розвитку.

Абетковим є положення про те, що кожна нація, кожна національна держава з необхідністю у контексті своїх життєвих інтересів формулює та реалізує свої геоконфесійні інтереси [4, 215]. Наша держава, очевидно, зацікавлена у визначенні таких інтересів, проте за 16 років незалежності вона ще не сформулювала та не ухвалила на парламентському рівні ані стратегічні засади своєї політики у цій надзвичайно важливій і делікатній сфері, ані оновила відповідне національне законодавство. І це, підкреслимо, за умов стрімкого зростання чисельності релігійних організацій, збільшення кількості та різноманітності віросповідних напрямів, потужного впливу з-за кордону.

То ж не слід дивуватися, що одна з церков, наприклад, може демонстративно ігнорувати духовні заходи загальнодержавного, загальнонаціонального значення, перебуваючи у фаворі у певних «інших» політичних кіл. Що надання, скажімо, земельних ділянок під храми подекуди залежить не від букви закону, а від уподобань місцевих можновладців, що бездіяльна споглядальність урядників, за влучним висловом одного з вітчизняних археологів, дозволить зробити з унікальною історичною пам'яткою те, чого не зміг зробити хан Батий, що освячення нової лікарні, дороги чи корабля здійснює представник «привілейованої» у цьому регіоні конфесії.

Задля справедливості зазначимо, що на місцях названі події трапляються не лише через свідому заангажованість або зверхнє ставлення до вимог законодавства, але й як данина новітній моді, мавпування десь баченого. Коріння такої показної, штучної псевдодуховності — у спотвореній пам'яті, у невихованості та неосвіченості. Саме незнання, неосвіченість породжують невігластво і маркобісся, звідки рукою подати до войовничого безбожництва чи релігійного фанатизму.

Повільніше, ніж того вимагають загрози та виклики сьогодення, перетворюється на повноцінний суспільний інститут і сама церква, яка лише визначає свою роль в соціально значущій діяльності, у гармонізації міжнаціональних та міжконфесійних взаємин, у поверненні нації правдивого знання минулого в ім'я її майбутнього.

Тому сьогодні, на наше глибоке переконання, необхідно не стільки говорити про втрати минулого, скільки про невідкладні завдання відродження, відновлення традицій, про тісне партнерство з церквою і допомогу релігійним організаціям у визначенні ними своєї суспільно значущої ролі.

Дозволимо собі послатися лише на один приклад. Ще 2004 року професор А. Колодний, висловлюючись з питань соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій, говорив про перспективи їх місії у духовному вихованні, реалізації гуманітарних, благодійних, культурних проєктів, зокрема, шляхом організації роботи бібліотек, читалень тощо [5, 15]. Через три роки ми можемо

(хіба що за винятком певного досвіду в музейній сфері) повернутися до цієї проблематики знову у постановочному плані.

Водночас, необхідно враховувати, що у процесі визначення шляхів відновлення традицій, відродження духовності нації можуть (через наявність міжконфесійних суперечностей та з низки інших причин) траплятися перешкоди та застереження, перед якими зупиниться духовенство. Світські дослідники об'єктивно підніматимуть історичні та мистецькі глибинні шари, доноситимуть їх сутність до зодчих, будівельників, художників, скульпторів, різьбярів, ковалів, ювелірів тощо.

Безперечно, лише за умов відмови від найменших спроб привнесения політичних чинників, спроб клерикалізації культури та мистецтва, від вузькоконфесійності та визначення пріоритетності, «вірності» певної церкви чи релігійної течії кожен з представлених віросповідних напрямів у нашій багатонаціональній поліконфесійній державі розкриє свої історичні культурно-мистецькі особливості, що відбивалися в храмовій архітектурі, облаштуванні культових споруд, у богослужбовому начинні, в організації та функціонуванні бібліотек, архівів, давньосховищ, церковних музеїв, тобто фондів зібрань церков і релігійних організацій, які є тим культурно-мистецьким текстом, за яким дослідники, науковці, працівники культури, просто належним чином підготовлені небайдужі люди зможуть прочитати не лише історію церков і релігійних організацій, сакрального мистецтва, але й визначити необхідні кроки задля збереження та збагачення загальнонаціональної культурної скарбниці. Саме тому, на наш погляд, актуальною і надзвичайно важливою є активізація розвідок (у тому числі або навіть насамперед — світськими дослідниками) з історії та сучасності української церкви, національного сакрального мистецтва, релігійної еволюції суспільства. Поза сумнівом, це сприятиме також підвищенню суспільної зацікавленості у відкритті невідомих або замовчуваних сторінок нашої історії, у відродженні глибоко народного мистецтва.

Погодьмося з тим, що у суспільстві, значна частина якого не знає навіть як правильно звертатися до представників духовенства, навряд чи можливі, наприклад, громадські обговорення проєктів храмів, що мають постати у конкретному селі, на тій чи іншій вулиці міста. Хоча не у такому вже й далекому минулому народ сам підносив ті храми, руками народних умільців розписував їх, створював релігійні скульптури, художні литва та ковку, шитво та вишивку, бо люди зналися на «речах церковних», розуміли їх високий зміст та символізм. Погодьмося, що стрімке зростання кількості обрядових дій, здійснюваних у церквах, ще не означає усвідомлення таїнств, розуміння учасниками дійств значущості облачення духівництва, його дій.

Погодьмося, що не є нормальним стан справ, коли навіть окремі законодавці у щирому своєму прагненні врегулювати взаємини держави та церкви не розрізняють у своїх законопроектах конфесії, віросповідні напрями, церкви, громади, релігійні організації, культові споруди, богослужбові предмети. Не використовувати ж у ролі посібника для задоволення всезростаючих суспільних потреб «Атеїстичний словник».

Задля справедливості відзначимо, що за останні десятиліття з'явилися ґрунтовні релігієзнавчі дослідження розвитку діяльності церков у конкретних історичних умовах, у конкретних конфесіях та у конкретних регіонах (Бондаренко В., Єленський В., Колонний А., Новиченко М., Попович М., Саган О., Слободянюк П. та ін.). Видано вітчизняні релігієзнавчі словники, що дають уявлення про церковно-релігійний комплекс України, його сучасний стан та історію (Релігієзнавчий словник. — К., 1996; Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004; словники з церковно-обрядової термінології та ін.). Інформацію про історію релігійної організації, її віровчення та обряд, розповсюджують і представники духівництва, зокрема на власних сайтах.

Завдяки виданням «Храми України» та серії «Національні святині України» широкий загал має змогу познайомитися з шедеврами сакральної архітектури різних релігійних течій та мистецьких стилів. Загалом, церковна архітектура України на сьогодні є найбільш дослідженим видом сакрального (церковно-релігійного) мистецтва. Основні церковно-архітектурні терміни, що стосуються як самих культових будівель, так і їх облаштування входять практично в усі мистецтвознавчі словники. Крім того, маємо словники, монографії та підручники з архітектури («Архітектура. Короткий словник-довідник. — К., 1995; Довідник архітектурних термінів. — Рівне, 2000; Тимофієнко В.І. Архітектура і монументальне мистецтво. Терміни та поняття. — К., 2002), та церковного будівництва (Галишин Р.Я. Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя. — Л., 2002; Гнідець Р.Б. Архітектура українських церков. Конструкція і форма. — Львів, 2007; Димитрій, Патріарх. Церковне будівництво Західної України. — Львів, 1998; Довганюк І. Архітектура українських церков. — Львів, 1997).

Справжній історичний прорив у дослідженнях ікони і як мистецтва, і як духовного атрибута Церкви спричинили розвідки з українського іконопису Д.Степовика (Іконологія й іконографія. — Ів.-Фр., 2003; Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори. — К., 2003; Історія української ікони Х-XX століть. — К., 2004), В.Лєпахіна (Ікона та іконічність. — Львів, 2001), Я.Креховецького (Богослов'я та духовність ікони. — Львів, 2002), Димитрій, Патріарха. (Іконопис Західної України XII — XV ст. — Львів, 2005).

Побачили світ розвідки інших авторів, які розглядали українську ікону в контексті специфіки ідеології української церкви та її мистецтва Дундяк І.М. (Процесійні ікони Західної України XVII-XIX ст.: походження, іконографічні та художні особливості. — Львів, 2003), Мороз Я.С. (Естетика українського іконопису XIV-XV ст. — К., 2005), Паньок Т.В. (Стильова еволюція в іконописі Слобожанщини XVII — початку XIX століття. — Х., 2005), Ременяка О.С. (Український іконопис XVI-XVIII століть на землях Холмщини та Підляшшя. — К., 2004) і Федь І.А. (Трансцендентальні та культурологічні виміри феномену української ікони. — К., 2006). Це, передусім, наукові праці дисертаційного характеру, доступні для широкого загалу переважно у вигляді статей в наукових журналах.

Сучасні вітчизняні дослідники вже почали вивчати і таку, практично не опрацьовану на території Радянської України, сферу сакрального мистецтва як «мистецтво малих форм» [6] або «декоративне мистецтво церковних речей (богослужбового начиння)». З'явилися дисертаційні дослідження з церковного декору (Клімашевський А.В. Облаштування інтер'єру дерев'яних церков Західного Поділля та Покуття ХУІІІ — поч. ХХ ст. Проблема ансамблевості. — Львів, 2001; Приймич М.В. Декоративне різьблення у сакральному мистецтві Закарпаття ХVІІІ — ХІХ ст.: історія, типологія, художньо-стильові особливості. — Львів, 2001), літургійного шитва (Кара-Васильєва Т.В. Літургійне шитво України ХVІІ-ХVІІІ ст.: іконографія, типологія, стилістика. — Львів, 1993). Можна вже відшукати і наукові статті, присвячені «святим речам» в контексті декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема цикл статей у Віснику Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Церковні речі потроху стають предметом мистецтвознавчих і культурологічних досліджень, але лишаються недостатньо вивченими та описаними.

На сьогодні бракує вітчизняних узагальнюючих — мистецтвознавчо-культурологічних робіт: монографій, словників, довідників та підручників, за якими мають навчатися студенти — майбутні культурологи та мистецтвознавці. Перелік таких робіт, складений за каталогом НБУВ, свідчить про їх нечисельність та малотиражність, що підтверджується спробами отримати їх в інших бібліотеках та знайти у вільному продажу.

Зазначимо також, що окремі сучасні видання не позбавлені залишкового впливу радянського релігієзнавства, мистецтвознавства, культурології чи стереотипних поглядів, усталених у сусідніх державах. Крім того (і це не можна замовчувати) користувач, як правило, отримує видання, орієнтоване на одне певне віросповідання, а нам уже доводилося наголошувати, що однією з причин міжконфесійних суперечностей на рівні мирян є відсутність об'єктивного знання «інших» [7, 92], а відтак «інший» стає си-

нонімом «ворожий». На наше переконання, світська спеціальна довідкова та словникова література у полі конфесійному суспільстві має теж бути поліконфесійною за змістом.

Викладене змушує із всією серйозністю та відповідальністю підійти до розробки спільного — світськими вченими та науковцями й представниками різних релігійних організацій — на фундаменті світового та національного досвіду понятійного та довідкового апарату, яким будуть користуватися правники, культурологи, мистецтвознавці, працівники культурно-освітніх закладів, педагоги, студенти, учні, всі, кому не байдуже національно-культурне відродження, духовне здоров'я суспільства.

Рішуче застерігаючи проти захоочення клерикалізації, катехизації та інших «-зацій», визнаємо, що суспільство на сучасному етапі потребує широкої релігієзнавчої поінформованості, просвітництва та вправі розраховувати на більш активну участь церкви як духовної інституції і як інституту громадянського суспільства у консолідації української нації, збереженні та примноженні її культурних надбань, формуванні та визначенні ціннісних орієнтирів особистості. Зокрема, на нашу думку, більш глибокого осмислення потребують роль і місце бібліотек церков і релігійних організацій, адже сьогодні широка громадськість не має повного, цілісного уявлення ні про інформаційні ресурси таких бібліотек, ні про величезні культурно-мистецькі скарби, представлені в них [9].

Повною мірою це стосується суспільної значущості діяльності церковних (церковно-археологічних) музеїв. Історію їх виникнення, функціонування та нищення ще можна простежити за останніми науковими розвідками. Гірше — з обізнаністю щодо сучасного стану [10].

Церковні (церковно-археологічні, тобто історичні) музеї існували при духовних академіях, церковно-археологічних комітетах та товариствах, православних братствах. Вони створювались на базі колекцій давньосховищ, до яких входили зібрання церковного начиння, облачення, книг і ставили за мету просвіту духовенства та світської публіки [11]. Сьогодні здійснюються спроби відновити церковні музеї, щоправда, про такі спроби громадськість дізнається переважно з журналістських повідомлень.

Вивчаючи низку фондів зібрань різних церков і релігійних організацій, ми мали можливість побачити в них справжні мистецькі скарби — ікони, твори церковного стінопису, скульптури, предмети церковного начиння, унікальні видання, які засвідчують наявність суто українських мистецьких традицій і позначені як національно значущістю, так і загальнолюдською естетичною та духовною цінністю.

Якщо влада на урядовому рівні зобов'язується докладати зусиль для підвищення рівня довіри між державою та цервою, то во-

на має також здійснювати практичні кроки, щоб у тісній взаємодії з духовенством усіх конфесій зберегти неоціненні культурно-мистецькі скарби, у тому числі й ті, що перебувають у фондових зібраннях церков і релігійних організацій, продумати, як включити їх у процес відновлення національної духовності.

Зі свого боку, релігійні організації мають беззастережно підтримувати у належному стані майно релігійного призначення, яке є загальнонаціональним історико-культурним спадком та перебуває в їх користуванні чи власності, а держава, зі свого боку, — забезпечувати захист релігійних реліквій, святинь, символів, місць паломництва, будівель релігійного призначення.

На наш погляд, на часі розроблення різнорівневих програм партнерської взаємодії державних, муніципальних, відомчих архівів, бібліотек, музеїв з відповідними фондовими зібраннями релігійних організацій.

Звичайно, ми свідомі того, що тема надзвичайно чутлива і делікатна, потребує виваженості, мудрості всіх зацікавлених сторін, визначення джерел та обсягів фінансування (у тому числі — з державного бюджету), але, аж ніяк, не відкладання на потім. Інакше кажучи, на виклик Правди третього тисячоліття маємо відповісти щирими спільними зусиллями, спрямованими на усвідомлення суспільно значущої, культурно-мистецької та історичної ролі фондових зібрань церков і релігійних організацій України та включення їх до загального контексту національного духовного відродження.

Використані джерела

1. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально-і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні — К., 2002.

2. Бондаренко В. Духовно-моральний потенціал церкви і шляхи посилення його впливу на українське суспільство // Наукові записки НПУ ім. М. Драгоманова: релігієзнавство, культурологія, філософія. — К., 2004. — №14.

3. Димитрій (Рудюк), єпископ. Передне слово «Закон Божий — у кожному родина та школу» // Слобідський Серафим, протоієрей. Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи. — К., 2003.

4. Колодний А., Филипович Л. Християнські церкви України перед викликами світського суспільства // Наукові записки НПУ ім. М. Драгоманова: релігієзнавство, культурологія, філософія. — К., 2004.

5. Колодний А. Релігійний плюралізм і проблема благодійництва // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні. Збірник матеріалів. — К., 2004.

6. Справочник РПЦ — ЦНЦ «Православная энциклопедия». Том «Русская православная церковь». Русское церковное искусство X — XX вв. — Режим доступа — <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=652>.

7. Хіміч Я.О. Культурно-мистецька складова міжконфесійного діалогу // Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. Зб. наук. мат. — К., 2006.

8. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні // Національна безпека і оборона. — №3 (51). — 2004.

9. Хіміч Я.О. Роль та місце інформаційних ресурсів бібліотек церков та релігійних організацій України у формуванні духовної культури нації // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 16.- К., 2006.

10. Хіміч Я.О. З історії православних церковних музеїв (давньосховищ) в Україні // Вісник Книжкової палати України. Бібліотечний вісник. — К., 2007. — № 4.

11. Словарь музейных терминов — Российская музейная энциклопедия — Режим доступа — <http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp>.